

ANDRZEJ KONIAS
Uniwersytet Śląski
Sosnowiec

Pierwsza mapa przeglądowa Górnego Śląska z 1746 roku

Zarys treści. Górny Śląsk jako odrębny region geograficzny opracowany został po raz pierwszy na mapie przeglądowej dopiero w 1746 roku. Autor przedstawia okoliczności powstania mapy i jej treść oraz daje ocenę dokładności. Mapa ma dużą wartość historyczną ze względu na opracowanie jej na podstawie pierwszego urzędowego pomiaru Śląska.

1. Kartograficzny obraz Górnego Śląska do pierwszej połowy XVIII wieku

Opracowana przez Marcina Helwiga pierwsza przeglądowa mapa Śląska¹, wydana drukiem w 1561 roku w formie drzeworytu, otwiera najstarszy okres kartograficznego poznania tego kraju. Wydawana ona była wielokrotnie w wersji oryginalnej, a także w postaci przeróbek aż do połowy XVIII wieku, co przyniosło jej w literaturze kartograficznej nazwę „matki” map przeglądowych Śląska.

Mapa Śląska Helwiga w skali około 1:550 000 przedstawia Górny Śląsk, ze względu na jej południową orientację, położony w górnej lewej ćwiartce. Ocena dokładności mapy Helwiga² wykazuje, że Górny Śląsk przedstawiony został ze znacznie większymi błędami niż Śląsk Dolny. Miasta Górnego Śląska umieszczone zostały przez Helwiga z błędami szerokości geograficznej od 6' do 20' (średnio 8,5'), a długości geograficznej od 8' do 25' (średnio 12,5').

Współrzędne geograficzne miast Dolnego Śląska wykazują na tej mapie mniejsze błędy: szerokości geograficznej od 0,5' do 5' (średnio 2,7'), a długości geograficznej od 1' do 8' (średnio 6'). Także błędy odległości miast Górnego Śląska od +21 km do -10 km (średnio +6,8 km) są większe niż błędy odległości miast Dolnego Śląska: od +8,5 km do -7,8 km (średnio 3,9 km). Poważnym błędem mapy Helwiga jest

przedstawienie dwóch prawych dopływów Odry na Górnym Śląsku, a mianowicie Małej Panwi i Błotnicy. Mała Panew uchodzi do Odry na tej mapie przed Błotnicą, która jest samodzielnym prawym dopływem Odry. W rzeczywistości Błotnica (obecna nazwa Chrząstawa lub Jemielnica) wpada do Małej Panwi jako jej lewy dopływ kilka kilometrów przed ujściem do Odry. Ten błąd powtarzany był następnie we wszystkich kolejnych wydaniach jego mapy, a także na mapach przeglądowych Śląska krajowego kartografa J. Scultetusa oraz kartografów zachodnioeuropejskich³ aż do połowy XVIII wieku, co pozwala łączyć treść ich map z mapą Helwiga.

Historyk kartografii Śląska A. Hayer wyjaśnił, że słabsze opracowanie kartograficzne Górnego Śląska przez Helwiga, Ślązaka z pochodzenia, „nie jest wynikiem jego zaniedbań ale dużych przeszkód w pomiarach i zdobywaniu informacji w tej części kraju leżącej po prawej stronie Odry, która wtedy była prawie całkiem polska” (A. Hayer 1891, s. 34).

2. Okoliczności powstania mapy Górnego Śląska z 1746 roku

Lata 1722–1733 stanowią drugi ważny etap w kartograficznym poznaniu Śląska, wchodzącego wówczas w skład Monarchii Austriackiej. Po raz pierwszy w tym kraju, na mocy zarządzenia cesarza Karola VI, pomiary topograficzne i prace kartograficzne powierzono fachowcom wspartym ~~urzędową pomocą i finansami~~⁴. Na podstawie

¹ Pierwsze wydanie tej mapy w Nysie z października 1561 r. nie miało tytułu, a tylko dedykację Helwiga dla Mikołaja Rhedigera.

² Ocena własna na podstawie reprodukcji tej mapy w wydaniu Baumanna zamieszczonej w *Early Maps of Bohemia, Moravia and Silesia*, Praha 1961.

³ A. Orteliusz, S. Münster, J. Jansoniusz, C. Danckerts, J. Blaeu, P. Schenck, J.B. Homann, M. Seutter.

pomiaru i szczegółowego przeglądu terenu kartograf wojskowy inżynier porucznik Jan Wolfgang Wieland opracował mapy 16 księstw, tworzących jednostki administracyjne ówczesnego Śląska. Okoliczności te skłoniły władze Śląska do opublikowania tych map, a także opracowania na ich podstawie nowej przeglądowej mapy Śląska. Pracę tę powierzono J. W. Wielandowi, ale na skutek odwołania go do prac fortyfikacyjnych w Mantui we Włoszech zlecono ją firmie kartograficznej Spadkobierców Homanna w Norymberdze, która zawarła kontrakt z Wyższym Urzędem we Wrocławiu na druk map księstw śląskich. Zgodnie z tym kontraktem, współpracujący ówczesnie z firmą Spadkobierców Homanna, matematyk z Uniwersytetu w Wittenberdze Jan Mateusz Hase opracował redakcyjnie dwie mapy przeglądowe: Dolnego Śląska wydaną w 1745 roku i Górnego Śląska opublikowaną w roku 1746. Mapa Górnego Śląska Jana Mateusza Hasego jest pierwszą drukowaną mapą tej części Śląska, co wynika z analizy rękopiśmiennych i drukowanych źródeł odnoszących się do historii kartografii tego obszaru⁵. Szczególną wartością wśród tych źródeł ma czterotomowy rękopis wrocławianina Jana Ferdynanda Hallmenfelda, którego zainteresowania historią, geografią i kartografią Śląska zbiegły się czasowo z pierwszym pomiarem tego kraju. Tom drugi jego rękopisu⁶ zawiera szczegółowe informacje o mapach Śląska opracowanych i opublikowanych do 1739 roku. Z pracy tej dowiadujemy się, że Górny Śląsk pozostawał zaniedbany pod względem opracowań kartograficznych – w przeciwieństwie do Dolnego Śląska, którego księstwa miały już do tej pory licznie wydane mapy łącznie z mapą przeglądową wykonaną po raz pierwszy w 1640 roku przez Jonasza Scultetusa⁷.

3. Mapa Górnego Śląska Jana Mateusza Hasego

Mapa Górnego Śląska opublikowana została w 1746 roku w Norymberdze przez Spadkobierców Homanna pomimo sprzeciwu rezydenta króla pruskiego w tym mieście, podobnie jak wydana rok wcześniej mapa Dolnego Śląska (*Ducatus Silesiae Tabula Geographica, Prima Inferiorem...*). Obie mapy włączone zostały później do *Atlas Silesiae...* wydanego ostatecznie w 1752 roku.

Ramki mapy, wykonanej w formie miedziorytu mają wymiary 55,5 × 39,5 cm. Powierzchnię wewnątrz ramki oprócz rysunku mapy wypełniają: w prawym górnym rogu łaciński tytuł uzupełniony herbami siedmiu księstw śląskich – Cieszyńskiego, Raciborskiego, Opolskiego, Opawskiego, Karniowskiego, Ziębickiego z Ząbkowicami Ślą-

skimi oraz Nyskiego (ryc. 1) i podziałki liniowe; w prawym dolnym rogu objaśnienia znaków i skrótów literowych oraz informację o aktualnej przynależności Księstw Nyskiego i Ziębickiego do Dolnego Śląska. Poza ramką umieszczono u góry w języku francuskim tytuł mapy i nazwy księstw górnośląskich, u dołu w języku łacińskim informację o wprowadzonej na mapie granicy austriacko-pruskiego podziału Śląska po traktacie pokojowym z 1742 roku, zatwierdzonej następnie pokojem zawartym w Dreźnie. Po prawej stronie mapy znajduje się tekst w języku niemieckim objaśniający podział Górnego Śląska na pięć księstw: Cieszyńskie, Opawskie, Karniowskie, Opolskie, Raciborskie i dwa wolne państwa stanowe: Pszczyńskie i Bytomskie. W części tej uwzględniono podział administracyjny księstw na obwody miejskie, podano nazwy najważniejszych miast w księstwach i państwach stanowych oraz informacje o głównych rzekach i górach na ich obszarze.

Oryginalny tytuł mapy *Ducatus Silesiae Tabula Altera Superiorem Silesiam exhibens ex mappa Hasiana majore desumpta & excusa per Homanianos Heredes, Norimb. A^o MDCCXLVI, Cum Priv. Sac. Ceas. Maj.* wyjaśnia ogólnie, że mapę Górnego Śląska, drugą, którą opracował Hase, wydali Spadkobiercy Homanna w Norymberdze w 1746 roku stosownie do cesarskiego przywileju. Zawarte w tytule określenie „druga” nawiązuje do wydanej rok wcześniej mapy Dolnego Śląska tego samego autora.

Mapa obejmuje Górny Śląsk i znaczne obszary południowej części Dolnego Śląska, północne fragmenty Czech i Moraw oraz pogranicze Królestwa Polskiego i Węgierskiego. Ogólna rozciągłość mapy od Oleśnicy na północy po Prościejów na południu wynosi 1°48' szerokości geograficznej i od Nowogrodzka na zachodzie po Oświęcim na wschodzie 3°50' długości geograficznej.

Skala mapy Górnego Śląska obliczona z 30 pomiarów odległości pomiędzy miejscowościami na tej mapie i na mapie współczesnej⁸ ma średnią wartość 1:584 000. Iloraz miejscowych skal skrajnych wynosi 1:1,17. Zbliżona do wyżej podanej wartości średniej jest skala z pomiaru 1° południka na mapie, która wynosi 1:585 000⁹.

⁴ Reskrypt z 23 stycznia 1722 r.

⁵ J. F. Hallmenfeld (poł. XVIII w.), Ch. Runge (1775), J.E. Scheibel (1783), A. Hayer (1891), L. Jüngst (1937), J. Janczak (1976).

⁶ *Beschreibung derer Landcharten von Schlesien*, s. 51–58.

⁷ *Silesia Inferior ...*, druk J. Jansoniusz.

⁸ Mapa Polski 1:500 000, arkusz Katowice. Warszawa 1947, Wojskowy Instytut Geograficzny.

⁹ Przyjęto długość 1° południka równą 111,21 km według pomiaru J. Picarda z lat 1669–1670.

Od tych wartości odbiegają nieco skale obliczone w odniesieniu do mili śląskiej 1:602 500 i mili niemieckiej 1:586 500, według których skonstruowane są podziałki liniowe na mapie¹⁰.

Mapa ma narysowaną siatkę południków i równoleżników w odstępach 15' w odwzorowaniu stożkowym J. Delisle'a, przy czym długość geograficzna liczona jest od południka początkowego wyspy Ferro.

Objaśnienia sygnatur na mapie dotyczą tylko osiedli. Są to według ich kolejności: miasta królewskie (*Urbes regiae*), miasta biskupie (*Urbes episcopales*), miasta komunalne (*Urbes communes*), klasztory (*Monasteria*), miasteczka (*Oppida*) i wsie (*Pagi*). Ważność miast podkreślają sygnatury obrazkowe w postaci sylwetek budowli na tle kółeczek oznaczających rzeczywiste położenie miast. Wsie oznaczone są tylko sygnaturami kołowymi.

Dobór osiedli jest nieco zmieniony w stosunku do map księstw śląskich Wielanda, które służyły za materiał źródłowy przy opracowaniu tej mapy. Podkreślając znaczenie ówczesnych miast na Górnym Śląsku, autor nie uwzględnił tak ważnego elementu jak obronność. Wieland wydzielił również miasta z murami obronnymi i zamki. Liczba miast i miasteczek na mapie jest zgodna z ówczesnym stanem na Górnym Śląsku. W przedstawieniu osad wiejskich autor mapy zastosował generalizację. W wyborze ich nie zostały jednak podkreślone wsie z kościołami, które zgodnie z ówczesnym kryterium ważności wyróżnił Wieland na swoich mapach.

Drogi zaznaczone na mapie podwójnymi liniami są uogólnieniem sieci dróg głównych i królewskich z map Wielanda. Autor wybrał drogi łączące bezpośrednio miasta i miasteczka.

Nazwy miejscowości oddane są w wyrażnym brzmieniu niemieckim. W pojedynczych wypadkach podał autor podwójne nazwy, obok niemieckiej umieszczając również polską poprzedzoną literą P., na przykład „Rosenberg, P. Olesno” albo „Zultz, P. Biała”. Autor mapy nie stosuje generalnie jednak tego sposobu podawania nazw podwójnych, jak to widzimy na mapach Wielanda. Przeważająca liczba nazw polskich na Górnym Śląsku podana jest tu w transliteracji i transkrypcji na język niemiecki. Dotyczy to szczególnie nazw miejscowości i rzek. Dostosowaniu do wymowy i pisowni języka niemieckiego uległy nazwy polskie z literami ł, ó, sz, cz oraz posiadające zakończenia na -ów i -wice, na przykład: Michałkowice – Michalkowitz, Goczałkowice – Gottschalkowitz, Woszczyce – Woszczitz, Buków – Bukau. W wielu wypadkach nazwy polskie napisane są

poprawnie: Centawa, Podlesie, Zabrzeg, Istebna.

Sieć rzeczna na całym obszarze Górnego Śląska narysowana jest bardzo szczegółowo, w czym z kolei nie widać generalizacji tego elementu treści przyjętego z map księstw śląskich. Autor uwzględnił wszystkie dopływy nie tylko pierwszego ale drugiego i nawet trzeciego rzędu. Bieg Odry od źródeł do Wrocławia i Wisły do źródeł (opisanych „*Fontes Vistulae terni*”) do Oświęcimia jest tu po raz pierwszy zbliżony do rzeczywistego. Błędny rysunek sieci rzecznej Górnego Śląska, jaki dawała mapa Helwiga i jej kolejne redakcje przez prawie dwa wieki, został poprawiony przez nadanie mu cech wiarygodności i szczegółowości, będących efektem wykorzystania pomiarów w opracowaniu tej mapy.

Stawy są kolejnym mocno wyeksponowanym elementem mapy. Szczególnie dużą ich liczbę widzimy na mapie w dolinie Odry i jej dopływów Olzy i Ścinawy oraz w dolinie górnej Wisły i jej dopływów Pszczyńki i Gostyni.

Nazewnictwo rzek jest skromne. Nazwy głównych rzek Odry, Wisły, Opawy, Nysy podane są w języku niemieckim, inne nazwy cechują się, podobnie jak nazwy miejscowości, dostosowaniem do pisowni i wymowy języka niemieckiego: Kłodnica – Kłodnitz, Olza – Olsa. W kilku wypadkach występują zniekształcone nazwy polskie: Malpana zamiast Mała Panew czy Brzemsza zamiast Przemsza.

Lasy, zajmujące na ówczesnym Górnym Śląsku duże powierzchnie, są poprawnie przeniesione z map Wielanda na obszarze księstw Opolskiego i Raciborskiego, natomiast w południowej części mapy na obszarze księstw Karniowskiego i Cieszyńskiego zostały prawie zupełnie pominięte.

Rzeźba terenu jest najsłabszym elementem treści mapy Górnego Śląska. Obszary górskie przedstawił autor schematycznie dawną metodą perspektywiczną w postaci rozrzuconych kopczyków. Szereg takich wzniesień na pograniczu Królestw Polskiego i Węgierskiego został opisany jako „*Montes Carpathici*”. Mapa Górnego Śląska J. M. Hasego nie dorównuje pod tym względem mapom Wielanda, na których pasma górskie przedstawione zostały nowocześnie jak na owe czasy metodą półperspektywy (perspektywa wojskowa), a nawet metodą szrafy, co w stosunku do map wcześniejszych było wielkim postępem.

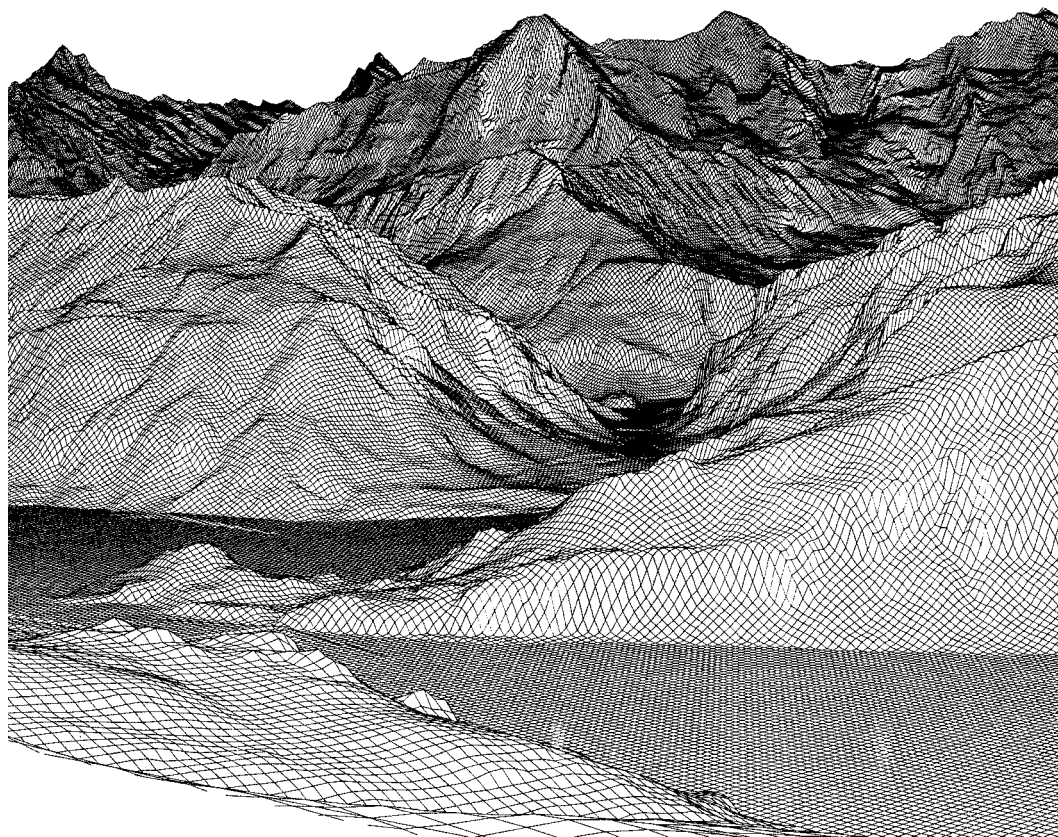
Granice państw, księstw, wolnych państw stanowych i minoratów są rysowane na mapie linią przerywaną kreskową, natomiast granice własności Biskupstwa Wrocławskiego i obwodów miejskich w księstwach linią kropkową. Roz-

¹⁰ Mila śląska – 6479 m, mila niemiecka – 7414 m.

graniczenie Śląska pruskiego od austriackiego zaznaczył autor linią kreskowo-kropkową. Dodatkowo dla podkreślenia granic państwowych i ważniejszych administracyjnych wprowadzono

iluminację. W części granicznej Śląska z Królestwem Węgierskim na południe od Szańców Jabłonkowskich opisano obszar sporny „*Confinia controversa*”.

Jednostki podziału polityczno-administra-



Ryc. 2. Fragment mapy w skali oryginału
Fig. 2. A map portion (original scale)

cyjnego (księstwa, wolne państwa stanowe) opisane są w języku łacińskim pełnymi nazwami z wyjątkiem obszarów własności Biskupstwa Wrocławskiego i minoratów, dla których użyto skrótów literowych. Nazwy księstw nie są dobrze czytelne ze względu na małą wielkość liter oraz podział rozstrzelonych napisów.

Treść opisywanej mapy jest dosyć bogata jak na skalę opracowania i opiera się na mapach księstw śląskich Wielanda zaktualizowanych i poprawionych po rewizji terenowej M. Schubartha w latach 1736–1740, szczególnie w odniesieniu do nazewnictwa i obiektów gospodarczych, a w pojedynczych wypadkach także miejscowości.

W opracowaniu treści całego obszaru prezentowanego na mapie zwraca uwagę brak jednolitości. Obraz fragmentów Czech i Moraw, pomimo wykorzystania przez autora map J.K. Müllera¹¹, jest w stosunku do Śląska zdecydowanie uboższy, a przygraniczne tereny Polski i Węgier są prawie puste, jeśli nie liczyć miast i niektórych wsi przeniesionych tu z map Wielanda.

4. Ocena dokładności mapy Górnego Śląska

Dokładność położenia miejscowości na mapie określają błędy szerokości i długości geograficznej¹². Błędy szerokości geograficznej wahają się od +3,3' do -1,3', dając wartość przeciętną +0,9' (ryc. 3). Po wyeliminowaniu błędu stałego przesunięcia równoleżników na mapie, średni błąd (wg wzoru Gaussa) szerokości geograficznej w położeniu miejscowości równy jest 0,95', co odpowiada odległości 1,754 km, a w skali średniej mapy wartości 3 mm.

Współrzędne długości geograficznej miejscowości

Po usunięciu błędu stałego, średni błąd długości geograficznej miejscowości wynosi 0,9', co odpowiada odległości 1,041 km, a w skali średniej mapy 1,8 mm. Błąd położenia geograficznego na mapie obliczony z poprawionych wartości błędów szerokości i długości geograficznej wynosi 2,04 km, co stanowi 3,5 mm w skali średniej mapy.

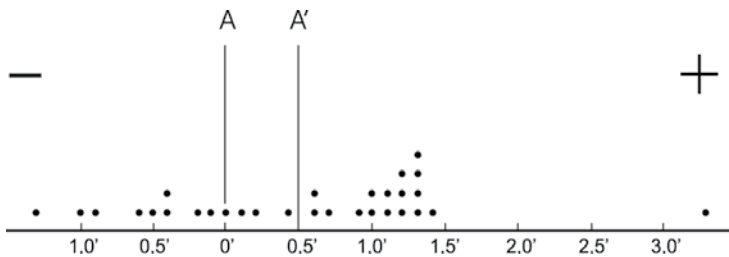
Przeprowadzone pomiary odległości miejscowości na mapie wykazały rozpiętość błędów od +1,53 km (wydłużenie) do -2,79 km (skrócenie). Błąd średni odległości na mapie wynosi 1,25 km (w skali mapy 2,1 mm).

Wniesione na badaną mapę południki i równoleżniki ze współczesnej mapy w odstępach 30-minutowych przedstawiają zniekształconą siatkę kartograficzną. Lokalne błędy odchyłeń południków i równoleżników są większe w południowej części mapy niż na pozostałym jej obszarze. Orientacja siatki jest ogólnie dobra. Zniekształcona siatka wykazuje błędy odchyłeń w odstępach sąsiednich linii południków w granicach 5%, a w odstępach sąsiednich równoleżników w granicach 7% (ryc. 5).

Ocena dokładności mapy wskazuje na znaczny postęp w kartograficznym przedstawieniu Górnego Śląska, dzięki wielokrotnemu zmniejszeniu porównywalnych błędów położenia geograficznego miejscowości i ich odległości w stosunku do mapy Helwiga.

5. Wartość historyczna pierwszej mapy Górnego Śląska

Mapa Górnego Śląska J. M. Hasego z racji opracowania jej na podstawie map księstw śląskich będących efektem pomiarów i kartowania



Ryc. 3. Rozrzut błędów pomiarów szerokości geograficznych miejscowości
Fig. 3. Distribution of measuring errors of the populated places' latitude

wości na mapie wykazują błędy od +14,7' do -17,9', co daje przeciętną wartość stałego błędu przesunięcia południków 16,1' (ryc. 4). Wskazuje to na znaczne przesunięcie obszaru Górnego Śląska na wschód w stosunku do przyjętego przez autora mapy południka zerowego wyspy Ferro¹³.

¹¹ Mapę Moraw opublikowano w 1717 r., a mapę Czech w 1720 r.

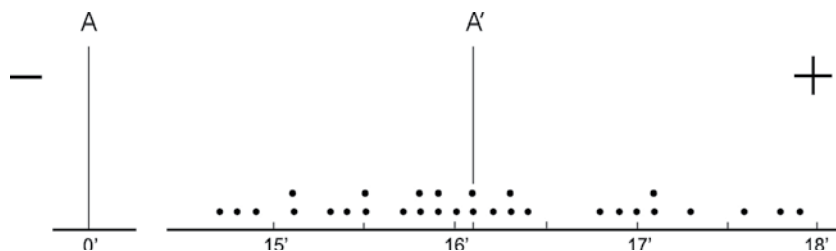
¹² Ocena dokładności na podstawie reprodukcji tej mapy w skali oryginału przeprowadzono w stosunku do Mapy Polski 1:500 000, arkusz Katowice, WIG 1947.

¹³ W 1720 r. przyjęto na wniosek geografów francuskiego Delisle'a, że południk Ferro jest oddalony o 20° na zachód od południka przechodzącego przez obserwatorium paryskie.

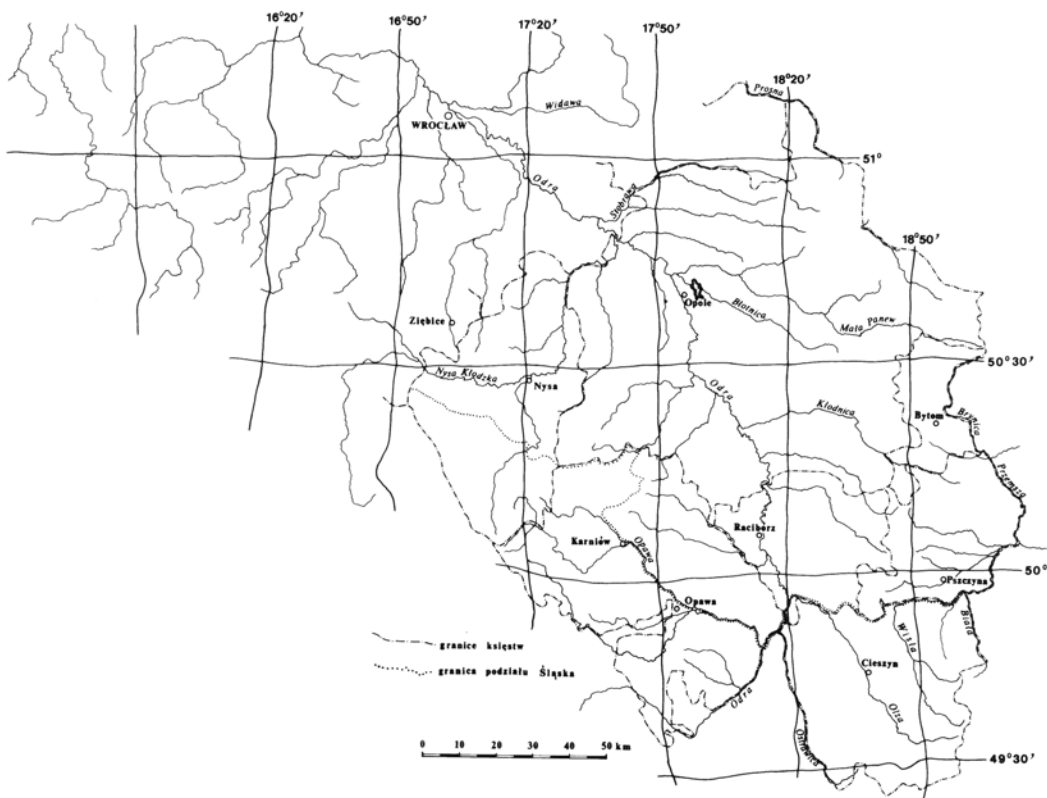
jest wartościowym źródłem kartograficznym. Przede wszystkim określić można na jej podstawie przebieg historycznych granic księstw i wolnych państw stanowych tworzących Górny Śląsk i ocenić położenie i wielkość tego obszaru.

Księstwo Opolskie (*Principatus Oppoliensis*)

było największą terytorialnie jednostką administracyjną na Górnym Śląsku z 12 obwodami miejskimi i 28 miastami. Trzy enklawy na jego obszarze stanowiły Dystrykt Ujazdu należący do Biskupstwa Wrocławskiego. Cały ten obszar ocenić można na około 7430 km². Księstwo Ra-



Ryc. 4. Rozrzut błędów pomiarów długości geograficznych miejscowości
Fig. 4. Distribution of measuring errors of the populated places' longitude



Ryc. 5. Zniekształcenia siatki kartograficznej w odstępach 30-minutowych na mapie Górnego Śląska J.M. Hasego

Fig. 5. Distortions of the graticule in 30' intervals on J. M. Hase's map of Upper Silesia

ciborskie (*Principatus Ratiboriensis*) terytorialnie mniejsze z 5 miastami i dwoma minoratami Wodzisław i Bohumin miało obszar około 1220 km². Księstwo Cieszyńskie (*Principatus Teschinensis*) wraz z dwoma większymi minoratami Bielsko i Frydek oraz pięcioma zupełnie małymi (Fryśtat, Orłowá, Rój, Lutyne, Rychwałd) miało obszar około 2300 km², na którym było w sumie 7 miast. Księstwo Opawskie (*Principatus Oppaviensis*) tworzyło z Księstwem Karniowskim (*Principatus Carnoviensis*) szachownicowy układ granic. W północnej części tego obszaru były enklawy morawskie oraz minoraty Albrechtice i Ściborzycze, a w części zachodniej nieco większy minorat Bruntal. Cały ten obszar, na którym było 15 miast, miał łączną powierzchnię około 3000 km². Wolne państwo stanowe Pszczyny (*Dynastia Plessnensis*) dorównywało powierzchnią – około 1175 km² – Księstwu Raciborskiemu i posiadało 4 miasta. Wolne państwo stanowe Bytomia (*Dynastia Bythomiensis*) stanowiło najmniejszą jednostkę administracyjną Górnego Śląska o powierzchni około 550 km² i miało 3 miasta.

Mapa pokazuje, że Górny Śląsk obejmował w historycznych granicach górne dorzecze Wisły do ujścia Przemszy i Białej oraz górne dorzecze

Odry do ujścia Nysy Kłodzkiej i Stobrawy. Obszar ten ograniczają na północy rzeka Proсна w okolicach Gorzowa Śląskiego, na południu pasmo Beskidu Śląskiego z przebiegającą Jabłonkowską, na zachodzie źródła Opawy, na wschodzie rzeki Brynica i Przemsza.

Mapa powstała w ważnym momencie historycznym, kiedy to wskutek dwóch wojen prusko–austriackich Górny Śląsk został podzielony. Granica tego podziału wrysowana na mapie wskazuje, że Austria zachowała Księstwo Cieszyńskie, część Księstw Opawskiego z Karniowskim oraz południową część Księstwa Nyskiego, a więc górzystą część Górnego Śląska, natomiast Prusy uzyskały Księstwo Opolskie z Raciborskim, oba wolne państwa stanowe Pszczyny i Bytomia oraz pozostałe obszary Księstw Opawskiego z Karniowskim, a więc tereny wyżynno-nizinne. Powierzchnię historycznego Górnego Śląska ocenić można na podstawie mapy na około 15 675 km².

Literatura

Hallmenfeld J.F., poł. XVIII w., *Opus quadripartitum historico-geographicum Silesiacum*, Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. III 3105.

Heyer A., 1891, *Geschichte der Kartographie Schlesiens bis zur preussischen Besitzergreifung*. Breslau, Druck v. R. Nischkowsky.

Janczak J., 1976, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole, Instytut Śląski.

Jüngst L., 1937, *Oberschlesien im ältesten Kartenbild*. „Der Oberschlesier” 19, H. 9, s. 512–517.

Konias A., 1995, *Kartograficzny obraz Śląska na pod-*

stawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubartha z połowy XVIII wieku. Katowice, Wydawn. Uniwersyteu Śląskiego.

Runge Ch., 1775, *Notitia historicorum et historiae gentis Silesicae*. Vratislviae, Pars 1, s. 189–198.

Scheibel J. E., 1783, *Beiträge zur Topographie von Schlesien, von den Landkarten, älteren Topographien, Lage, der politischen und geographischen Einteilung, Größe, Grenzen und dem Klima*. „Neue ökonomische Nachrichten”, Patriotische Gesellschaft in Schlesien, Bd. 4, s. 155–189.

Zembaty J., 1957, *Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy*. „Kwartalnik Opolski” Nr 2, s. 115–147.

First small-scale general reference map of Upper Silesia published in 1746

Summary

Two geographical regions of Silesia developed in the course of time – Lower Silesia and Upper Silesia – were characterized by different cartographic development up to the 18th century. The Lower Silesian cartography was significant, whereas there was almost no maps for the Upper Silesia. The area of Upper Silesia presented with large deformations on the first map of Silesia by Martin Helwig (1561), and then recurred on small-scale maps remained unchanged for almost two centuries.

The turning-point in the development of cartography of Upper Silesia took place in the first half of 18th century, after the official surveys had been carried and detailed maps of Silesian duchies had been drawn by J. W. Wieland, which were used as a base to the elab-

oration of the first small-scale map of Upper Silesia. The map was drawn by J. M. Hase and published by the Homman's inheritors' publishing house in Nurnberg in 1746.

As for its small scale (ca 1:584 000), the map content is significantly rich. The settlement is complete in reference to the Upper Silesian towns, but the villages are highly generalized. The primary road network is also simplified. The names of populated places and rivers are mostly given in German, with characteristic adjustment of the Polish names to the German pronunciation and spelling.

The detailed river network and presentation of water

bodies is very noticeable in light of the fact of giving names only for major rivers. The presentation of forests reflects their actual range only in the northern part of Upper Silesia. Relief was schematically presented using the perspective method. The map provides full information on administrative division of Upper Silesia into five duchies: Cieszyn, Opawa, Karniów, Opole, Racibórz, and two free states: Pszczyna and Bytom together with the enclaves of Wrocław Bishopric and Morawy situated in their area. The map also presents the ownership units named minorates. Moreover, the

boundary of the division of Silesia between Prussia and Austria after the peace treaties of 1742 and 1745 is also incorporated on the map.

Owing to the considerable degree of elimination of errors of the populated places' geographical location in comparison with the Helwig's map, as well as the river network, settlement, roads and administrative division being more reliable, the map can serve as a valuable cartographic source for solving historical research problems pertaining to Upper Silesia.

Первая обзорная карта Верхней Силезии 1746 года

Резюме

Сложившиеся исторически два географические региона Силезии – Нижняя Силезия и Верхняя Силезия – характеризовались до первой половины XVIII века отличительным развитием картографии, отчётливо обозначенным в Нижней Силезии и почти полным отсутствием его в Верхней Силезии. Территория Верхней Силезии, представленная с большими ошибками на первой карте Силезии Марцина Гельвига в 1561 г., и затем повторяемыми на обзорных картах, сохранилась неизменной почти два века.

Перелом в развитии картографии Верхней Силезии наступил в первой половине XVIII века после проведения официального измерения и изготовления подробных карт Силезских княжеств Я.В. Виландом, которые дали основу для разработки первой обзорной карты Верхней Силезии. Эту карту редакционно разработал Я. М. Гасе, а опубликовало её издательство Наследников Гоманна в Нюрнберге в 1746 году.

Как на масштаб обзорной карты (около 1:584 000) содержание карты довольно богатое. Поселения относительно городов и небольших городков в Верхней Силезии на карте представлены полностью, зато значительно генерализировано, если речь идёт о количестве деревень. Обобщению подверглась сеть главных дорог. Названия селений и рек дано в большинстве случаев в немецком

звучании с характеристическим приспособлением польских названий к произношению и записи на немецком языке.

Обращает внимание подробность речной сети и водоёмов с одновременным поданием названий только главных рек. Леса на карте показаны согласно с их ареалами только в северной части Верхней Силезии. Рельеф представлен схематически перспективным методом. Карта даёт полную информацию об административном делении Верхней Силезии на пять княжеств: Цешин, Опава, Карнюв, Ополе, Рацибуж и два свободные сословные государства: Пщина и Бытом с расположенными на их территории энклавами Вроцлавского епископства и Морав, а также выделяет единицы собственности, называемые миноратами. На карту была введена также граница деления Силезии между Пруссией и Австрией после мирных договоров 1742 и 1745 годов.

Благодаря многократному уменьшению ошибок в географическом положении населённых пунктов относительно карты Гельвига, а также приданию черт достоверности рисунку речной сети, населённых пунктов, дорог и границ административно-политического деления карта может являться ценным картографическим источником для решения исторических исследовательских проблем Верхней Силезии.

